

S. Nagy Katalin

Van-e magyar zsidó képzőművészet?

Az 1995-ös Budapesti Tavasz Fesztivál alkalmából a Kassák Múzeumban 1995. március és június között megrendezésre került Vajda Júlia-kiállítás katalógusában az életrajzi adatok között olvasható az alábbi mondat: „zsidó származása miatt a nyilas uralom alatt üldözötté válik. Dunántúlon parasztházakban rejtőzködik.” S még egy adat: 1940-ben szerepel az Országos Magyar Izraelita Kulturális Egyesület kiállításán (ugyanabban az évben részt vesz az Ernst Múzeumban rendezett IV. Tavasz Tárlaton. 27 éves: ekkor jelenik meg először festményeivel a nyilvánosság előtt). Akkor már harmadik éve házasok Vajda Lajossal, akinek családnevét is felveszi (eredeti neve: Richter Júlia). Vajda 1936-ban Szentendrén megfogalmazott művészeti programjában önmagát „zsidó származású magyar”-nak nevezi „szerb hatásoktól befolyásolva”. Körner Éva szerint (*Valóság*, 1964. 9. sz.) zalaegerszegi otthonának zsidó hagyományait, szülőhelyének magyar képi kultúráját, továbbá a gyerekkori belgrádi és szentendrei lakóhelyek látványának formakincsét 1935 táján kezdte egybeötvözni, vagyis akkoriban, amikor megismerkedett a Trencsényben született, Pozsonyban élő Richter (később: Vajda) Júliával. A zsidó kalligrafikus, kultikus szövegek, zsidó motívumok akkortájt jelennek meg festményein képépítő elemként. 1940 őszén hívják be munkaszolgálatra, ahonnan aktív tuberkulózis miatt hazaengedik. Ámos Imre 1940 szeptemberében–októberében, amikor Vajda Dományban, Ikladon szenved – Nagykatán és árkot a munkatáborban és írja négy sorosát: „Hej, latrina mocskos fája / Heten ültünk egysorjában / Egy szál kóró a fedelem / Eső veri a fenekem”. S ugyanabban az évben, 1940 júniusában írja Radnóti Miklós, akit 1940 őszén ugyan csak munkaszolgálatra hívnak be: „Tajtékos égen

ring a hold, / csodálkozom, hogy élek. / Szorgos halál kutatja ezt a kort / s akikre ráel, mind olyan fehérek.” Vajdát leszerelik, a munkaszolgálat után nyolc hónapot kórházban tölt, és meghal 33 évesen. A kortárs és sorstárs Ámos Imre 1941. szeptember 8-án jegyzi be *Naplójába*: „Mint hozzá közeli barátok, Bálint Bandival intézkedtünk temetése ügyében. Ott voltunk Budakeszin mind a ketten az öltöztetésén, amelyet két szegény zsidó végzett a kis halottasházban.”

Zsidó festő-e Vajda Júlia, amiért felvidéki magyar zsidó családból származik, a zsidó-magyar Vajda Lajos mellett tölti ifjúsága meghatározó éveit, és 1944-ben élete is veszélyben forog? A zsidó képzőművészetbe sorolandó-e egy életmű csak azért, mert a műveket létrehozó művész történetesen zsidó származású (zsidó vallást gyakorló családban születik, zsidónak tekinti a politikai értelemben vett antiszemitizmus)? Naményi Ernő a magyar nyelven máig egyetlen, *A zsidók és a képzőművészet* című könyv szerzője 1933-ban származásuk alapján tekinti zsidó művésznek „a magyarok közül” (!) többek közt László Fülöpöt, Bihari Sándort, Iványi-Grünwald Bélát, Fényes Adolfot, Tihanyi Lajost, Berény Róbertet, Farkas Istvánt.

A XVIII. század vége óta nem egyértelmű, mit jelent az, hogy zsidó képzőművészet. Nagyon sokféle, egymásnak ellentmondó válasz létezik, amióta megszűnt a diaszpórában a zsidó vallást és a héber nyelvet megőrizők közössége. Nagyon bizonytalanok a meghatározási kísérletek: a zsidó képzőművészetbe sorolandó minden épület, szobor, grafika, festmény, amelynek létrejötté a „zsidó szellemiségből” fakad, zsidó tárgyú vagy a szerzője zsidó, tekintet nélkül a mű tartalmára. A zsidó irodalom meghatározása se tart előbbre, nem tisztázottabb, annak ellenére, hogy magyar nyelven is lényeg-

A múlt és jövő... 25. éves jubileumára Kőrösi Csoma Sándorral
 a bibliai hiteles. Mindkét kezével tanulmányfejtet.
 Ezt is hitet a további sikerekhez szívvel kíván barátom.
 Budapest, 1935 aug. Herman Lipót

gesen több könyv, tanulmány foglalkozik a zsidó irodalom problémájával, mint a zsidó képzőművészetével (Kecskeméti Áron, Neumann Ede, Eisler Mátyás, Weisz Miksa, Fényes Mór, Scheiber Sándor stb.). Az 1929-ben megjelent (magyarul máig egyetlen) *Zsidó Lexikon* zsidó irodalomnak nevezi mindazon írásművek összességét, melyet „zsidók írtak zsidó szellemben”. Mindössze csupán azt kellene tudnunk megválaszolni ezek után, ki a zsidó, mit jelent a zsidó szellem, szellemisség.

1938–1945 között Magyarországon, a hitleri Németország érdekköréhez tartozó más közép- és kelet-európai országokhoz hasonlóan ezt a kérdést a politikai hatalom válaszolta meg, s jelölte ki, majd 1944-ben már jelölte meg a középkori hagyományoknak megfelelően, ki zsidó és ki nem az: „vérségi”, leszármazási alapon. Mindenesetre Vajda Juliát is zsidónak minősítették (pontosabban bélyegezték, hiszen a munkaszolgálatok megindításától kezdve a zsidó megjelölés demonstratív elkülönítést jelentett a többségtől).

Önarcképeiről egy érzékeny, törekeny, a szenvedések keresztiútjait megjárt, hallgató, rejtőzködő ember néz – nem a nézőre, hanem egyszerre befelé és elfelé, el, valahova a messzeségbe. Talán a múlt, a veszteségek kísértik. Formailag e képein is erősen kötődik ahhoz a festészethez, amit a harmincas évek közepétől Vajda Lajos és Korniss Dezső nyomán a „szentendriség” a magyar festészetben jelent. Ahogy önmagát láttatja, az is hitelesíti szikár, puritán rajzait és szerkezetes, fegyvelmezett festményeit. Sem ettől, sem későbbi műveitől nem nevezhető azonban zsidó művésznek.

Vajda Júlia a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején kijár dolgozni a szentendrei művésztelepre. A szentendrei művésztelep monográfusának, Haulisch Lenkének a könyvében (1977) háromszor szerepel a zsidó kifejezés a következő összefüggésekben: Vajda Lajos képépítő elemként használt „ortodox zsidó motívumait” „zsidó származásával magyarázza (nem oldja fel viszont az OMIKE* megjelölést, amelynek rajztanfolyamán Vajda „első művészi képzését” kapta. Erdei (Epstein) Viktorról megtudjuk, hogy a főváros ostroma alatt a pesti gettóban hal meg, de nem értelmeződik, mit jelent az, hogy Erdei „a magyarországi zsidóság típusai között kutat”. A zsidó szó harmadik előfordulása: Heintz Henriket „1944-ben zsidó származású felesége miatt kizárták a Fészek klubból”. Pap Gyuláról annyi derül ki, hogy „a negyvenes években még munkaszolgálatos is volt Szentendrén” (zsidóként? kommunistaként? miért?). Egyébként épp a művésztelep egy részét alakítják át munkaszolgálatos táborrá. Lehet, hogy ebben valamiféle bosszú is működik amiatt, hogy túl sok a „zsidó származású” művész a szentendrei művésztelep tagjai között?

* Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület

Hiszen Iványi Grünwald Béla, a nagybányai és a kecskeméti művésztelep alapító tagja, az állami nagy aranyéremmel kitüntetett festő, aki 1928-tól a Szentendrei Festők Társaságának elnöke: zsidó. A Szinnyei Merse Pál Társaságon belül a húszas években ő, Fényes Adolf és Hermann Lipót pártfogolja a szentendrei művésztelep gondolatát. (Hermann 1929-ben az iskola vezetője.) Mindhárman zsidók, legalábbis zsidó családban születtek. A szentendrei művésztelep Haulisch Lenke könyvében szereplő tagjai közül „zsidó származású” a fentiek kivül még (nem tudni, melyikük vállalná és melyikük nem ezt a felsorolást. Lehet, hogy vannak közöttük, akik önmagukat nem tartották zsidónak. Ez esetben az a szociálpszichológiából ismert csoportbesorolási sematizmus érvényesül, mely szerint zsidó az, akit mások annak tartanak): Czóbel Béla, Perlrott-Csaba Vilmos, Diener-Dénes Rudolf, Kádár György, Schubert Ernő, Gráber Margit, Bálint Endre, Gedő Ilka, Szántó Piroska, Z. Gács György, Bolmányi Ferenc („Fényváros sorozata figyelmeztetés a készülő borzalomra” – általában a háború vagy a zsidóüldözés?!), Beck Judit („Berlinből 1933-ban Hitler uralomra jutásakor Párizsba menekül” – miért? zsidó vagy antifasiszta, vagy mind a kettő?). Ámos Imre „1940-től hátralévő életének jó részét munkatáborokban töltötte”. 1944 végén „Németországban nyoma veszett” – a könyv írója Ámos esetében is ilyen általánosítva fogalmaz.

„Ámos Imre szimbólumai közvetlenül vagy áttételekkel szervesen kötődnek a kállói zsidó hagyományokhoz. Jelképrendszerét nem érthetjük meg a hittől sugárzó legendák, a chaszid tanok, a zsidó ünnepek ismerete nélkül.” Ámos monográfusa, Petényi Katalin (Budapest, 1982) az utolsó korszakot, az 1938–1944 közötti műveket a zsidótörvény közvetlen hatásaival hozza összefüggésbe. Ámos naplója kínlódásairól, lelki válságokról tanúskodik a zsidókra vonatkozó korlátozó rendelkezések hatására: „Olyan lealázó, hogy visszaszorítanak bennünket csaknem minden foglalkozási ágból. Valami szörnyű sötétség fekszik az embereken, mintha meg lennének fertőzve valami bacilussal.” „Ez a talaj nem tudja befogadni munkáimat.” „Hetek óta nem dolgozom. Teljes bizonytalanságban élünk” – írja már 1938-ban. Ámos természetesen azonosul zsidó származásával, s rajzain, festményein kívül naplója is dokumentálja, mi zajlik benne az egyre rosszabbodó, egyre fenyegetőbb külső történések

hatására. Szinte semmit vagy alig valamit tudunk arról, hogy érintik a zsidótörvények Vajda Júliát. Bán Bélát, Örkényi Strasser Istvánt, a fiatalokat, a már elismert művészeket: Czóbelt, Perlrott-Csaba Vilmost, Berényt, vagy a nagy öregeket, az 1873-ban született Scheiber Hugót. 1940-ben „Ámos már nem tudja szétválasztani személyes létét a történelmi léttől” (Petényi Katalin). És az 1877-ben született Kádár Béla és az 1879-ben született Erdei Viktor és az 1880-ban született Pór Bertalan, Perlrott-Csaba Vilmos?

Ámos – meggyőződésem, hogy válaszként – 1940 márciusában a zsidó ünnepeket ábrázoló 14 darabból álló linóleummetszet-sorozatot készített. 1940–1944 között a *Sötét idők* olajfestmény sorozatát. 1944. április elején 12 lapból álló sorozatban ábrázolja az Apokalipszist, János látomásait aktualizálva, munkaszolgálatos élményei alapján (1943–1944-ben Max Beckmann és Giorgio de Chirico a bibliai Apokalipszishez fordul az apokaliptikus háború hatására). 1944 októberében Ámos még át tudja adni az akkor riadt, torz, sötét önarcképeket festő Anna Margitnak az ún. *Szolnoki vázlatkönyvet*, mely utolsó, munkaszolgálatban készült rajzait őrzí. 1944 októberében íródik Cservenkán, Mohácson és Szentkirályszabadján az utolsó három a *Razglednicák*ból. „Fölöttünk fú a förtelmes halál”, írja Radnóti.

Feltehető-e a kérdés, miért nem tiltakoznak 1938–1945 között a magyar zsidó festők, szobrászok, miért olyan kevés a holocaust-élmény akkor, ott közvetlenül (Kádár György, Gedő Ilka, Román György, Róbert Miklós és a többiek) miért nem vállalják művészetükben is a kívülről rájuk kényszerített megkülönböztetést? A többség: hallgat.

A *Múlt és Jövő* 1939. októberi számában a festő Bálint Rezső *Magyar zsidó művészek 1939-ben* című cikkében beszámol arról, hogy a pesti Izraelita Hitközség keretében megalakult a Magyar Zsidó Irodalmi és Művészeti Bizottság, segítséget várva a zsidó hitközségtől a művészek nehéz helyzetében. A képzőművészek: Ámos Imre, Bokros-Birmann Dezső, Diener-Dénes Rudolf, Erdei Viktor, Gedő Lipót, Jándi Dávid, Szin György, Csillag István, Hermann Lipót, Kádár Béla, Márkus Imre, Pap Géza, Perlrott-Csaba Vilmos, Szigeti Jenő, Scheiber Hugó, Schönberger Armand, Török Jenő, Bálint Rezső. „Művészetünk az egyetemes magyar értékek megbecsülését öregbítette az elmúlt évtizedek során” – írja a szerző, s hozzáteszi „a

megbecsülést az össz-zsidóság élvezte”. A cikkből az derül ki, hogy a zsidó vezetők *nem* támogatják a művészeket, csak ígérek hangzottak el, ám ténylegesen nem történik semmi. Maga a *Múlt és Jövő*, a népszerű zsidó folyóirat rendszeresen közöl képzőművészeti reprodukciókat. Patai Edith bemutatja a magyar zsidó művészeket Magyar-Mannheim Gusztávtól Anna Margitig. 1935-ben a *Múlt és Jövő* 25. éves jubileumakor Hermann Lipót a bibliai Judit portréjának, Katona Nándor *Jomkipur*, Kaufmann Izidor *A rabbik kapuja, A papok ivadéka* című festményének reprodukciója jelenik meg. Nagyon sok olyan festmény, grafika lát napvilágot, amelyek tematikusan kapcsolódik a zsidó hitülethez, valláshoz, ám esztétikai értelemben nem, csak kultúra- vagy művelődéstörténeti, illetve szociológiai értelemben fogadható el műnek. Attól, hogy egy kép vagy szobor témául választja a zsidó életet vagy zsidó vallást, nem válik részesévé a zsidó képzőművészetnek, illetve a magyar-zsidó képzőművészetnek. (Tudomásom szerint a *Múlt és Jövő* képanyagának feldolgozása sem művészettörténeti, sem művelődéstörténeti szempontból nem történt meg.)

Vajda Júlia és a szentendrei művésztelen életben maradt tagjai közül a háború után többen az Európai Iskola tagjai lesznek. György Péter–Pataki Gábor monográfiája az Európai Iskoláról 1990-ben jelent meg, ám a zsidókérdés kezelésében hasonló Haulisch 1977-es szentendrei monográfiájához. Az 1946-os emlékkiállításról nem tudjuk meg, hogy a szereplők zsidó mivoltuk miatt haltak mártírhalált vagy a fronton estek el mint magyar katonák. A névsor alapján feltételezhető, hogy nagyobbik részük azért pusztult el idő előtt, mert zsidónak minősítették, bélyegezték („Egyre többször olvassa az ember kritika helyett, hogy ki zsidó, kinek a felsége az és így tovább. Mintha egy művésznek nem a művészete lenne a vallása és hite, amellyel az emberiséget tiszteli és szolgálja. Súlyos megpróbáltató idők ezek...” – írja 1938. február 3-án *Naplójában* Ámos Imre.) Az emlékkiállításról kimaradt viszont Farkas István, akit 1944 nyarán Auschwitzban gázkamrába irányítottak 57 évesen.

Bálint Endre 1945–1946-ban készült munkáinak visszatérő hőse a *Deportált*, a *Hadifogoly*, a *Katona* – írják a szerzők. Vilt Tibor *Gyermekefj háború után* szobra kapcsán utalnak Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének Auschwitzot megjárt gyerekhőseire. Ennyi. Hogy mit jelentett átélni a háborús éve-

ket, közben és utána műveket létrehozni, azzal az Európai Iskola monográfusai nem foglalkoznak, holott az Európai Iskola 1946–1948 közötti kiállításainak résztvevői közül „zsidó származásával” bizonyára kénytelen volt szembenézni Anna Margit, Bálint Endre, Bán Béla, Bokros-Birmann Dezső, Forgács-Hann Erzsébet, Rozsda Endre, Schubert Ernő, Vajda Júlia.

Az Európai Iskola szellemi elődei közül Vajdáról és Ámosról így írnak a szerzők: „Vajda és Ámos motívumrendszerének, szimbólumainak egy része hasonló, ám a zsidó hagyománnyal való eltérő bánásmód egyúttal megkülönbözteti kettejük művészetét. Hiszen Vajda számára a zsidó hagyomány csupán egyike volt a Szentendrén szervesen együttélő vallási tradícióknak, Ámos számára viszont lassan, de elkerülhetetlenül kioltott szinte minden más vonatkozást.” „Ámos önhibáján kívül – a zsidó hagyományban saját, kényszerűen természetes közegét találta meg” hangzik – bizonyítatlanul! – a megállapítás.

Ezek után nem csodálkozhatunk az alábbi mondaton. „Különös véletlen, hogy ez a terem, melyet az Európai Iskola bérelt és örökölt, a II. világháború előtt az OMIKE kiállítóhelyisége volt. Így voltak olyan tagjai a csoportnak, akik már a háború előtt is kiállítottak ugyanitt.” S főként a háború alatt, mert zsidó származásuk miatt nem volt más kiállítási lehetőségük.

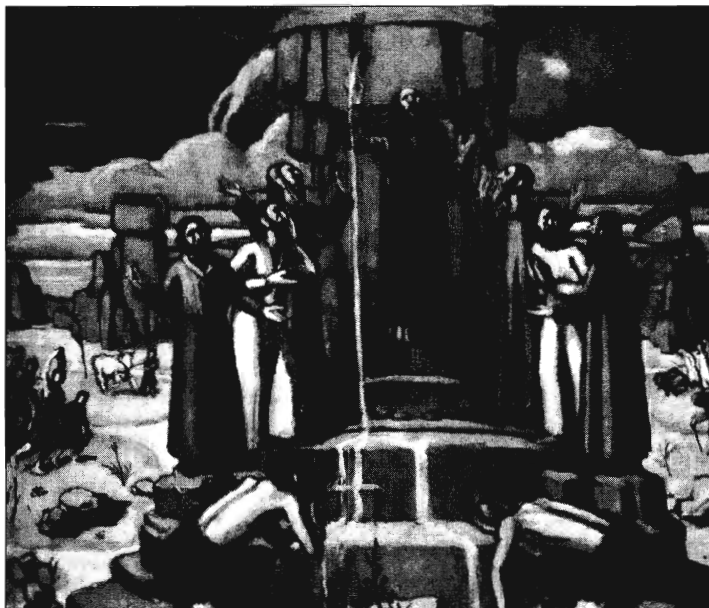
Bálint Endre monográfusa, Román József is körülmenyesen fogalmaz: „Bálint rokonságát is alaposan megtizedelte a náci–nyilas őrjöngés” (miért? hol? hogyan?). Annyit tudunk meg Bálint rokonságáról, hogy „a nagybácsi a falu zsidó közösségének saktere volt”, a Blum famíliáról, hogy falusi kereskedők, Róth Móriczról, hogy jólmenő terménykereskedő s az olvasó a nevek s foglalkozások alapján sejtheti, hogy zsidók; Bálintról azt, hogy 1940-ben behívják és ősszel bevonul az első munkaszolgálatra, majd 1941-ben újabb behívó Aszódra. Ám itt sem mondódik ki, hogy azért, mert Bálint zsidó származású. 1939–1941 közötti linósorozatán (*Gyertyafénynél*) „együttérzését fejezi ki az üldözött zsidósággal”. (Ő nem üldözött zsidó?!)

Anna Margitról az első kis könyvet e tanulmány szerzője írta, 1971-ben jelent meg. Hasonló mellébeszélések, mint másoknál: „alig festett, bujkálni kényszerült”. Nem írtam meg, hogy zsidó származású, hogy személyesen is érintett, s ez benne van a háború alatti rajzaiban, festményeiben. Nem ír-

tam arról, mit jelentett számára férje, Ámos Imre munkaszolgálat, ott készült rajzai és zsidó témájú festményei. Kifejezetten zsidó tematikájú képeit Anna Margit a hetvenes évek közepén kezdte festeni. Dávid Katalin 1980-ban megjelent Anna Margit-könyvében szerepelnek ezek közül a bibliai tematikájúak (*Jákob és az angyal, Eszter, Mózes*) és a holocaust hatására létrejöttek (*Lenni vagy nem lenni? Milliók egy miatt, Kristályéjszaka, Az elkésett Messiás, A böhér áldozatai, Inferno*). Dávid Katalin megírja, hogy „Ámos elpusztult a munkaszolgálatban, az auschwitzi haláltáborban megölték apját, anyját gettóba hurcolták”. 1940-ben „beköltözött az egyik csillagos házba”. A zsidó kifejezés nála is csak „a családot olyannyira összekötő zsidó ünnepek”-ben szerepel.

Anna Margit festményeiből 1989-ben az egykori koncentrációs táboráról elhíresült Dachauban rendeztek kiállítást. A könyvnyi katalógus előszavában Hegyi Lóránd meg sem említi, hogy a festő számára ez a kiállítás épp helyszíne miatt fontos és elégtétel, hogy a családját, férjét zsidó mivoltuk miatt elpusztító németek leszármazottai rendezik. A reprodukált 40 festményből 14 a holocaust-élményről szól. Az előszóban semmi nem utal erre. „A háború és a bujkálás éveiben, férje elvesztésének szörnyű élménye nyomán, a fasizmus rettenetében Anna Margit festészte egy rövid időre az emberi pokol koncentrált kifejezésévé válik.” Semmi konkrétum. S arról sem egy szó, hogy az „emberi poklot” 1976-tól újra megidézi a festő (*A dögcédula*, 1981; *A böhér áldozatai*, 1981; *Itt nincsenek pillangók*, 1983 stb.). (Anna Margit festészetét a *Múlt és Jövő* igen korán, már 1939 decemberében bemutatja, Patai Edith írása mellett hat reprodukciót közölnek.)

Annak tisztázására, mit jelent a magyar zsidó képzőművészet, attól a kortól kell kiindulni, amikor kettéválk a zsidó vallás művészete és a zsidó származású művészek világi tárgyú festésze. A magyarországi zsidó vallás művészete ugyanúgy része a magyar művészettörténetnek, mint a magyarországi katolikus, református, evangélikus, unitárius, a szerb, görögkeleti vagy az erdélyi szombatosok művészete. A „probléma” a világi képzőművészeti műfajok elterjedésével kezdődik. Most és itt a XIX. századig végképp nem szeretnék visszamenni (például: Benczúr mellett a XIX. század egyik legjelentősebb arcképfestője Horovitz Lipót, aki Arany, Jókai, Görgy portréját is megfestette; Kallós Ede a makói és vásárhelyi Kossuth-

Fényes Adolf: Mózes vizet fakaszt

szobor alkotója is zsidó, akitől Ferenc József is rendelt; Knop József örököltette meg a Kossuth-minisztérium több tagját.). A XIX. század végén a magyar nemzeti festészet és szobrászat megteremtésében igen jelentős az olyan zsidó származású művészek szerepe, mint Bihari Sándor, Magyar-Mannheimer Gusztáv, Katona Nándor, Telcs Ede, Ligeti Miklós, Róna József. Bihari Sándort (1856–1906) és Hernádi-Herzl Kornélt (1858–1910) népies festőként tartják számon, Kunffy Lajos somogyi tájakat fest (és zsidó: ezzel a névvel). A nemzeti művészet „magyaros fölfogás”-ban (Lyka Károly), „nemzeti érzület”-ben (Székely Bertalan), „magyaros érzés”-ben (Ambrus Zoltán) nyilvánul meg, vélekednek a korabeliek. Senki sem vitatja, hogy Bihari zsánerképei, Telcs zsánerszobrai, Rónai naturalizmusa tökéletesen megfelel a „magyar nemzeti” képzőművészet iránti elvárásnak. „Magyar-Mannheimer Gusztáv ma a legjobbnevű magyar művészek közé tartozik”, írja Balassa József 1913-ban a *Múlt és Jövő*ben gyűjteményes kiállítása kapcsán.

A századforduló zsidó származású művészei közül többszörösen díjazottak, a legmagasabb állami kitüntetésekben részesültek: Magyar-Mannheimer Gusztáv (a létező valamennyi díjat megkapta), Iványi Grünwald Béla, László Fülöp, Bihari Sándor (többek között Állami Nagy Aranyérem), Telcs

Ede, Róna József, Katona Nándor, Ligeti Miklós, Fényes Adolf, Zádor István.

Ferenc József és az udvar kegyeltjei között is igen sok a magyar zsidó művész, mint ahogy Kossuth környezetében is. László Fülöp több európai királyi udvar számára dolgozik, és önarcképét megrendelik az Uffizi részére. Halmi Artúr Munkácsy Mihály tanítványa és segédje.

A gettók megszűnése, a modernizáció, a liberalizálódás, a polgárosodás, az asszimilációs folyamat térnyerése, az emancipáció következményeként az 1880–1900 körül született zsidó művészek között megugrott a nők számaránya: Bacher Rózsi, Dénes Valéria, Hacker Mária, Hirsch Nelly, Hofmann Ilona, Karinthy Ada Noémi, Gyenes Gitta, Lesznai Anna, Kayserling Jolán, Kohner Ida, Mannheimer Nelly, Parlaghy Vilma, Péter Mária, Podvinecz Erzsébet, Pogány Margit, Pollatschek Lilly, Propper Aranka, Radóné Hirsch Nelli, Schossberger Klára, Schütz Julcsa, Székely-Kovács Olga, Szemere Lenke, Szántó Piroska, Telcsné Stricher Gina, Weil Erzsébet szerepel a *Magyar Zsidó Lexikonban*.

Később is sok a zsidó származású művészek közt a nő: Anna Margit, Gábor Mariann, Gráber Margit, Gedő Ilka, Gerlóczy Sára, Márkus Anna, Ország Lili, Schaár Erzsébet, Stark Anna, Szenes Zsuzsa, Vajda Júlia (a névsor nem teljes).

A XIX. század végén, a XX. század elején az asszimilálódott zsidó művészek megörökítenek zsidó szokásokat, zsidó környezetet (például Herman Lipót olajfestményén egy szederestet ünneplő család látható, Fényes Adolf olajképén a szolnoki zsinagóga). S természetesen vannak festők, szobrászok, akik főként a zsidó ünnepeket és mindennapi életet választják témául (például Harnik Beczálé, Kaufmann Izidor, Köves Izsó, Rottmann Mozart). A többség azonban nemzetében magyarnak tekintette magát, aki nyelvében – így a képzőművészeti nyelvben is – magyarosodott, és a zsidóságot kizárólag felekezeten tartotta. „A zsidóság első generációja megkötötte azt a társadalmi szerződést, mely kibontakozását biztosította. A reformkorra válaszoló reformzsidóság második generációja már asszimilált magyar zsidóság volt.” (Váradi Péter: *Be-fejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság*)

A századelő avantgárd festészetének, mindenekelőtt Cézanne, a fauvizmus és az expresszionizmus szemléletének meghonosításában kiemelkedő szerepe van a *Nyolcak* csoportjának. A nyolc festő közül

hat zsidó származású: Berény Róbert, Czigány Dezső, Czóbel Béla, Orbán Dezső, Pór Bertalan, Tihanyi Lajos. A hozzájuk kapcsolódó két szobrász, Fémes Beck Vilmos és Vedres Márk s a hímezéseit velük kiállító Lesznai Anna is zsidó származású. A művészettörténet-írás adós annak feltárásával, hogy ez csupán életrajzi adat-e, jelentett-e valamit és mit a művészeknek (Berény és Pór itthon éltek meg a zsidókat módszeresen pusztító háború végét. Túlélők. Nem tudjuk, mit gondoltak a tényről). Lesznai Anna a *Huszedik Század* társadalomtudományi folyóirat körkérdésére – *A zsidókérdés Magyarországon* – így válaszolt: „A zsidókérdés akkor is létezik, ha a zsidó eredetű ember egyedül ül zárt ajtók mögött szobájában. Nemcsak az egyén és a köz egymáshoz való viszonyában szerepel, végzetes komolyságát az adja meg, hogy a zsidó önmagának is zsidó.” A *Nyolcak* fellépésének idején, 1910-ben az izraelita vallásúak 77 százaléka vallotta magát magyarnak, és csak 23 százaléka német, jiddis vagy egyéb anyanyelvűnek.

Passuth Krisztina monográfiájában (*A Nyolcak festészete*, Bp., 1967), Német Lajos összefoglaló művében (*Modern magyar művészet*, Bp., 1968) és A magyarországi művészet története tudományos sorozat *Magyar művészet 1890–1919* (szerk. Németh Lajos, Bp., 1981) nem szerepel sem az, hogy zsidó származásúak, sem az, mit jelenthet ez művészetük szempontjából. A utóbb említett, a korszakot elemző, összegző tudományos nagymonográfiában mindössze egyetlen információ kapcsolódik témánkhoz: a szabadkőműves „Martinovics Páholynban meglehetősen nagy szerepük volt a zsidó származású művészeknek, tudósoknak”. Nem tudjuk meg, kik azok, kikre utalnak a szerzők. Iványi Grünwald Béla esetében e tudós mű szerzői fontosnak ítélik közölni, hogy 1897-ben megnősült, s a felső-fernezei görögkatolikus pap lányát vette feleségül, arról, hogy ő zsidó vallású vagy származású, nem esik szó. A nagybányai művésztelép kapcsán olvashatjuk az alábbi mondatot: „Az első nyár nagy eseménye Kiss József látogatása volt, az illusztrációkból Iványi Grünwald is részt vállalt. Több szénrajzot is készített.” Miért volt nagy esemény a zsidó költő látogatása? Milyen illusztrációkról volt szó?

A modern magyar művészet története a nagybányaiakkal kezdődik. A telep megalakításában és az ún. „nagybányai stílus” kialakításában meghatározó szerepe volt Iványi Grünwald Bélának (az Iványi előnevet 1906-ban vette fel). A zsidó származású

fiatalok közül Czóbel Béla, Perlrott-Csaba Vilmos, Tihanyi Lajos, Ziffer Sándor kötődik Nagybányához (két nyáron át tanul itt Farkas István is). Ziffer Sándor vissza is tér, és Nagybányán telepszik meg.

A szolnoki művésztelep alapító tagjai közül ketten zsidók: Bihari Sándor és Fényes Adolf, a csatlakozó fiatalok közül Glatter Gyula, Góth Móric, Zádor István. Aradi Nóra Fényesről szóló könyvében (1979) írja, hogy Fényes „a kecskeméti rabbi fia, akit szülei jogi pályára szánnak”, s azt is, hogy „1944-es mélypontra visszautasítja festőbarátainak kezdeményezését, hogy menekítésének halvány reményében közbenjárjanak: nem a túlélésben való bizakodás miatt, hanem mert befejezettnek tekinti életét”. A legenda szerint az öreg mester, a századelőn népszerű magyar népi zsánerjelenetek, paraszti enteriőrök megbecsült alkotója éhen halt az OMIKE, a zsidó menza előtt. Az Akadémiai Kiadónál megjelent korszakos tudománytörténeti összegzésben nem foglalkoznak azal, mit jelenthetett Fényes számára, hogy zsidó. Mindkét könyvben szó szerint ugyanaz a mondat: „1913-tól a Bibliát olvasta, ótestamentumi témák ürügyén épített mesevilágot.” Aradi Nóra könyvében a hetven festmény közül szerepel egy: *A zsidók megverik Amelik seregét* (1915). Az 1918-as kiállítás után rögtön megjelenik Patai Edith cikke a *Múlt és Jövőben* (1919. január) Fényes bibliaiképeiről hat festmény reprodukciójával.

A posztimpresszionista szobrászat hazai megteremtője: Beck Ö. Fülöp. Az első Matisse-tanítványok egyike: Perlrott-Csaba Vilmos. A kubizmus képviselője: Dénes Valéria. Az expresszionista festészet hazai megteremtői: Schönberger Armand, Diener-Dénes Rudolf, Perlrott-Csaba Vilmos, Bolmányi Ferenc, az expresszionista szobrászaté: Bokros Birman Dezső. A Kassák-kör konstruktivistái között ott van Moholy-Nagy László. A *Sturm* tagja: Kádár Béla, Scheiber Hugó, Péri László, az École de Paris szellemét közvetíti Farkas István, Frank Frigyes. A *Baubau*s tagja: Moholy-Nagy László, Réth Alfréd, Breuer Marcell. Az első nonfiguratívok között Kemény Zoltán, Szenes Árpád. A tanulmány témájának megfelelően csak a zsidó származásukat említem.

Kovalovszky Márta „a század egyik legnagyobb magyar szobrászaként” ír Bokros Birman Dezsőről (1982). Csupán az életrajzi adatok közt találjuk, hogy Bokros 1944-ben munkaszolgálatos, betegsége miatt leszerelik. Hogy zsidó mivolta mi-

att, az csak e kötetben közölt dokumentumból derül ki, Kassák Lajos írásából. Bokros mondja 1944 májusában Kassáknak: „megjelölt ember vagyok”, „nekem most már a kocsmába sem szabad bemennem”, „milyen jó magának, aki nem zsidó”. Kovalovszky tanulmányában meg sem említi, hogy Bokros zsidó, és nem foglalkozik azzal, hogyan hatott művészetére az, amiről Kassáknak vallott. („Gúnyos megbántódással beszélt a nagy sárga csillagról, amit a kabátján a szíve felett kell viselnie” – írja Kassák.)

A magyar művészettörténet-írás nem mérte fel, mit jelent az, hogy a modern magyar művészetben a kezdetektől (Iványi Grünwald, Fényes, Beck Ö. Fülöp stb. ne felejtjük: a *Nyolckaból* hatan!) a szentendrei művésztelepen (Vajda Lajos, Ámos Imre, Czóbel Béla stb.) s az Európai Iskolán (Anna Margit, Bálint Endre, Vajda Júlia, Jakovits József stb.), a hatvanas-hetvenes éveken át (Ország Lili, Román György, Gedő Ilka, Erdély Miklós, Hajas Tibor stb.) napjainkig mit jelent, hogy az avantgárd művészek között kiemelkedően magas arányban található zsidó származású művészek.

Ki és mi tartozik a zsidó képzőművészetbe? Aki zsidó? Ki a zsidó? Amiért felejtethetetlen történeti tény, hogy emberek egy csoportját elkülönítették azon az alapon, hogy egészen, félig, negyedig zsidó, mert szülei, nagyszülei közül valamelyik zsidó származásúnak minősíthető, ötven évvel Auschwitz felszabadulása után is érvényben tartható és visszamenőleg ezen az alapon nevezhető meg, ki zsidó? A zsidó identitás kérdését empirikusan vizsgáló W. Rabi szerint zsidónak lenni vallás, nyelv, történelem, közösségi magatartás, lélektani tény kérdése. Karády Viktor és Kemény István szociológusok lényegében ugyanarra a megállapításra jutnak, mint Sartre: „csak az a zsidó, aki magát vagy akit mások annak tartanak.”

Bármilyen alapon történő besorolás kiválthat – jogosan – tiltakozó reakciókat. Meg is bántódhatnak emberek, hiszen lehet, hogy önmagukat nem tartják zsidónak, s ezért sérelmes számukra egy életrajzi adat szerinti elkülönítés. Ezért szükséges egyénekenként tisztázni, az adott művész hogyan fogja fel személyazonosságát, és milyen a magyar társadalomhoz, a magyarsághoz és a zsidósághoz való viszonya.

Farkas István (1887–1944) zsidó festő, mert apja Wolfner József, anyja, Goldberger Anna izraelita vallású, és őt Auschwitzban megölték? Egyet-

len rajzán, festményén sincs utalás a zsidó vallásra. A róla szóló tanulmányok egy része, Sarkantyú Mihály filmje azt sugallja, hogy festészete Auschwitz előérzete. Ezen az alapon a két háború közötti művészet igen sok alkotóját s nemcsak képzőművészeket lehetne zsidónak nevezni. A szorongás, a valami végérvényesen elmúlt élménye nem a zsidó származásuk kizárólagos privilégiuma. Mint ahogy nem kell feltétlenül zsidó művésznek lennie valakinek, hogy antiszemita, filozemita, zsidók, nem zsidók annak tartsák a művek „szellemisége” alapján. (Hogy ez a „szellemiség” mit jelent, soha senkinek nem sikerült értelmes érvekkel alátámasztva bizonyítani. Megérzések, vélekedések, hiedelmek alapján igen.)

Tematikus alapon sem lehet elkülöníteni, ki zsidó és ki nem. Sem az Ószövetség mint tárgyválasztás, sem a zsidó vallás motívumai, sem a zsidó valláshoz vagy népelethez kötődő témák nem jelenthetik, hogy zsidó művész, aki ilyeneket fest vagy zsidó művészet, ami erről szól.

Nemcsak Fényes Adolf választott bibliai témát festményei számára, hanem Ferenczy Károly (*Ábrahám áldozata*, 1901; *Józsefet eladják testvérei*, 1900) és Csontváry is (*A panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben*). Csodálatos, érzékeny rabbiportrékat festett Mednyánszky. Barabás Miklós kőrajzokon örökítette meg Zipser dr. székesfehérvári főrabbit és Rohona Friedmann főkántort.

A *C. Naplójából* köztudottan hívő katolikus Váli Dezső egy egész korszakában zsidó temetőket festett. Zsidó temető a témája Zilahy György, Kokas Ignác és O. Pap Gábor néhány képének is. (A századelőn Bardócz Árpád fest zsidó temetőket és templomokat.) Nemcsak a zsidó Anna Margit, a nem zsidó Balla Margit is ábrázol gettókat, rabbiakat. Még a holocaust-élmény is megjelenik, nemcsak a zsidó Gedő Ilka, Román György, Kondor György grafikáin, Anna Margit festményein, hanem a nem zsidó Vilt Tibor szobraiban is.

Témájuk miatt a nem zsidó Mednyánszky, Barabás, Váli stb. festményei, Vilt szobrai a zsidó művészetbe tartoznak? Nyilvánvalóan a magyar művészettörténet részei, miként azok a XIX. század eleji tolcsvai, olaszliszkai zsidó sírkövek, melyeken hasonló ornamentikák találhatók, mint a Kazinczy-, Kölcsey-emlékhelyeken, díszsírokon.

Amikor 1989-ben, a rendszerváltozás kínálta lehetőségekre azonnal reagálva, a zsidó vallásra át-

tért Antalfi Mária festő és keramikus lakásában a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületen belül megalakult a Chagall Kör, meglepően sok építész, képzőművész, művészeti író, műgyűjtő vagy csak a képzőművészetet kedvelő hívő és nem hívő zsidó, fél zsidó, nem zsidó gyűlt össze, hogy feldolgozza a Budapesti Zsidó Múzeum máig feldolgozatlan anyagát, felmérje a zsinagógák és zsidó temetők helyzetét, kiállításokon mutassa be a zsidó művészeket és a zsidó témákat megjelenítő művészek munkáit. Részben az Egyesület tehetetlenségén, a képzőművészet iránti közömbösségén bukott meg sok lelkes ember ingyen ajánlott munkája. Részben azon, hogy eldönthetetlennek bizonyult, mi tartozik a magyar zsidó képzőművészetbe. Voltunk néhányan, akik mereven ragaszkodtunk a minőséghez (azaz Ámos, Anna Margit, Ország Lili igen, de... és itt nem írhatok neveket, hogy ki nem). Végül is sajnos a kezdeti lelkesedés alábbhagyott, az emberek lassan elmaradoztak, visszahúzódtak. Nem jött létre az a konferencia sem, mely a két háború közötti és a kortárs képzőművészzel foglalkozó művészettörténészek bevonásával kísérelte volna megválaszolni: van-e és mit jelent a magyar zsidó képzőművészet.

A feladatot el kell végezni. Az egyik téma: a holocaust a magyar képzőművészetben; 2. az Ószövetség, a zsidó vallás hatása, jelenléte a magyar képzőművészetben; 3. a zsidó újságok, kiadványok képzőművészeti anyagának feldolgozása; 4. a zsidó vallás művészettörténete Magyarországon (zsinagógaépítészet, temetők, kegytárgyak, a zsidó ünnepek kellékei stb.). E munkák mellett azonban nem kerülhető el mindannak tisztázása sem, amit a tanulmányban próbáltam kérdések formájában megfogalmazni. „Rengeteget kell még tenni, hogy e kérdések megoldódjanak. Ehhez a munkához azonban több őszinteségre van szükség, mint amennyi idáig a zsidó irodalomban megnyilvánult.” (Polányi Mihály: *Zsidókérdés*)

A magyar zsidóság történetének korszerű tudományos feldolgozása – részmonográfiák, forráskiadványok, dokumentumgyűjtemények, Kohn Samuel, Büchler Sándor, Venetianer Lajos, Scheiber Sándor mértékadó munkái ellenére – is hiányzik. Ez azonban nem lehet mentség a magyar zsidó képzőművészet történetének hiányára.